

A Comparative Study of Population Growth Indicators in Iranian Cities and Their Geographical Neighbors

Keramatollah Ziari^{1*}, Samin Yousefi²

¹ Department of Human geography and Planning, Faculty of geography, university of Tehran, Tehran, Iran

² Department of Human geography and Planning, Faculty of geography, university of Tehran, Tehran, Iran

Abstract: In this comparative study, an attempt has been made to compare the population and several related indicators at the global and continental levels with population indicators and the position of Iran. This descriptive-analytical study used various sources such as books, articles, research reports, and related documents. The study evaluated the country's population outlook by analyzing birth and death rates, fertility rates, age structure, and migration patterns. T-tests and chi-square tests were employed to examine these variables in comparison with statistical data from other countries. Furthermore, population growth rates were compared between the country and continents such as Europe, Asia, and America, and the consistency among these rates was analyzed. While the country's urbanization rate has shown a steady increase over the past sixty years, rising from 31.4% in 1956 to 74% in 2015, this growth has been primarily concentrated in a few large metropolitan areas, especially Tehran. This trend is likely to persist, exacerbating the population density of metropolitan areas. The imbalanced growth of population and density, particularly in Tehran and a few other major cities, poses a significant challenge. It is therefore recommended that all national planning efforts be focused on mitigating this imbalance.

Key Words: Fertility Rate, Sustainable Development, Population Growth Rate, Births and Mortality, Migration.

مطالعه تطبیقی شاخص‌های رشد جمعیتی شهرها در ایران و حوزه‌های مشترک جغرافیایی با آن

کرامت‌اله زیاری^{۱*}، ثمین یوسفی^۲

۱- استاد گروه جغرافیای انسانی و برنامه‌ریزی، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۲- دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی آمایش سرزمین، پردیس بین‌المللی کیش، دانشگاه تهران، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۱

چکیده

در این مطالعه تطبیقی سعی شده است تا جمعیت و تعدادی از شاخص‌های مرتبط با آن در سطح جهان و قاره‌ای با شاخص‌های جمعیتی و موقعیت کشور ایران مقایسه شوند. این مطالعه توصیفی - تحلیلی با استفاده از طیفی وسیع از منابع مانند کتاب، مقاله، گزارش پژوهشی و اسناد مربوط انجام شده است. با توجه به هدف پژوهش، چشم‌انداز جمعیتی کشور با بررسی متغیرهایی از جمله نرخ موالید - مرگ‌ومیر، ساختار سنی، باروری و مهاجرت، با استفاده از آزمون‌های تی و کای دو، در کنار داده‌های آماری سایر کشورها ارزیابی شد. علاوه بر این، نرخ رشد جمعیت در کشور و همچنین، اروپا، آسیا و آمریکا بررسی شد و سطح همخوانی بین این نرخ‌های رشد تجزیه و تحلیل شد. با مقایسه میزان شهرنشینی کشور در شصت سال گذشته، روند صعودی ثابتی در نرخ شهرنشینی کشور مشاهده می‌شود که از ۳۱/۴ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۷۴ درصد در سال ۱۳۹۵ رسیده است. هرچند افزایش نسبت شهرنشینی از جمله شاخص‌های توسعه محسوب می‌شود، در ایران افزایش جمعیت شهری عمدتاً در چند کلان‌شهر بزرگ و از جمله شهر تهران اتفاق افتاده است. انتظار می‌رود در سال‌های آتی بر تراکم جمعیت کلان‌شهرها افزوده شود. رشد نامتوازن جمعیت و تراکم آن در تهران و چند کلان‌شهر دیگر یکی از مشکلات بزرگی است که در آینده نیز ادامه خواهد داشت؛ بنابراین، پیشنهاد می‌شود تمام برنامه‌ریزی‌های کلان کشور با هدف جلوگیری از رشد نامتوازن شهرها به ویژه شهر تهران ارائه شوند.

واژه‌های کلیدی: باروری، توسعه پایدار، شاخص رشد جمعیت، موالید - مرگ‌ومیر، مهاجرت.

* Corresponding Author: Keramatollah Ziari

E-mail address: zayyari@ut.ac.ir, samin.yousefi@ut.ac.ir

2588-4867/ © 2024 University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

مقدمه

امروزه، جمعیت مردمی که در مناطق شهری زندگی می‌کنند از تمام ادوار تاریخ انسان بیشتر است و روند شهرنشینی غیرقابل بازگشت است. تخمین زده شده است که جمعیت شهری دنیا تا سال ۲۰۲۵ دوبرابر می‌شود و به بیش از ۵ میلیارد خواهد رسید که بیش از ۹۰ درصد این رشد در کشورهای در حال توسعه خواهد بود (UN- HABITAT, 2003)؛ اما این‌ها فقط عدد هستند. شهرها، به عنوان موتورهای رشد و توسعه اجتماعی، دارای پتانسیلی باورنکردنی هستند که بی‌شک باید مورد توجه قرار گیرد (Lewis & Mioch, 2005). مدیریت شهری در آینده با چالش مواجه خواهد شد؛ چالشی که خود برآمده از تغییر و تحولات فناورانه، جمعیتی، اقتصادی، سیاسی و بین‌المللی است. امروزه، در دنیا پذیرفته شده است که توسعه پایدار شهرها در صورتی تحقق می‌یابد که اهداف مردم‌سالاری، برابری در خدمات‌رسانی و حفظ محیط‌زیست با شکل‌گیری مدیریت واحد شهری و با رعایت اصول علوم روز شهرسازی، حمل‌ونقل شهری و تقسیم عادلانه منابع و درآمد شهری توأمان دنبال شوند (تقوایی و صفربادی، ۱۳۹۰). بی‌عدالتی‌های درونی شهرها بسیار شگرف هستند. بسیاری از شهرهای کنونی با واقعیت‌هایی ویرانگر روبه‌رو هستند که در میان آن‌ها، بیکاری، خشونت، آلودگی، ناامنی، شرایط زندگی زیر استاندارد، و آسیب‌پذیری در برابر اثرات انسانی مشهود هستند (یغفوری و همکاران، ۱۳۹۵). شهر پدیده‌ای تاریخی و در عین حال جغرافیایی است. شهر ساخته و پرداخته دوران گذشته و حال است و هر دوره تاریخی به نوعی در چشم‌انداز جغرافیایی آن اثر گذاشته و تضادهایی را در چهره جغرافیایی آن به وجود آورده است. این تضادها و تباین‌ها را نمی‌توان به‌تنهایی به شرایط مکانی شهر ربط داد که زاده توپوگرافی شهری است، بلکه ساختار اقتصادی و اجتماعی حاکم بر حیات شهری در آن نقش دارد (میدری، ۱۳۸۳). همچنین، شهر واحد جمعیتی است و جمعیت به گونه‌ای باید تشریح شود که در شهر استقرار یافته است.

در برنامه‌ریزی‌های شهری، جمعیت به عنوان اصلی‌ترین عامل توسعه محسوب می‌شود و افزایش آن نه فقط موجب افزایش سطح مسکونی می‌شود، بلکه نیازهایی مشخص را نیز در ابعاد مختلف مطرح می‌کند (اولادقباد و همکاران، ۱۴۰۰)؛ آنچنان که ایجاد مجتمع‌های بزرگ ورزشی، توسعه واحدهای

حفاظتی و ایمنی، ایجاد فضاهای سبز، ایجاد بزرگراه‌ها به منظور سهولت دسترسی و ایجاد مراکز گذراندن اوقات فراغت را ضروری می‌کند (پورامرایی و همکاران، ۱۳۹۴). با توجه به تعاریف بالا، برای آینده شهرها، داشتن تصویری روشن از مسیر پیش رو لازمه اطمینان از حرکت صحیح و برداشتن گام‌های استوار در آن است.

رشد جمعیت شهری در ایران و جهان نشان می‌دهد تمرکز زیاد جمعیت در کلان‌شهرها در هر دو رخ می‌دهد. با افزایش جمعیت کل کشور، جمعیت کلان‌شهرها نیز افزایش یافته است (Bagheri & Soltani, 2023). بدون شک، آمار جمعیتی و تحلیل آن در تعیین مسیر صحیح برای برنامه‌ریزی توسعه اجتماعی و اقتصادی مهم است؛ بنابراین، چنانچه از آن‌ها به‌درستی استفاده نکنیم، مشکلی برطرف نخواهد شد (منصوریان و همکاران، ۱۳۹۴).

همچنین، پژوهش‌ها نشان می‌دهند رابطه‌ای ضعیف بین شاخص‌های توسعه اقتصادی و انسانی و جمعیت شهرنشینی وجود دارد و هیچ الگوی واضحی دنبال نمی‌شود (Pilehvar, 2021). به طور اجمالی، بررسی‌ها نشان می‌دهند توسعه و رشد شهری در بُعد جمعیت در کشورهای پیشرفته و جهان سوم نیز متفاوت است (Mohammady et al., 2013). البته، هر دو منطقه با چالش‌هایی مانند عدم تعادل اقتصادی و مشکلات اجتماعی و فرهنگی روبه‌رو هستند (استعلاجی و حسین‌زاده، ۱۳۹۲). از جمله مهم‌ترین موانع عدم موفقیت راهبردهای توزیع بهینه جمعیت مقایسه تجربه‌های کشورهای منتخب آسیایی در زمینه توزیع متوازن جمعیت است. مشفق (۱۳۹۶) در پژوهشی نشان داد کدام یک از پارادایم‌های برنامه‌ریزی فضایی - جمعیتی در توزیع بهینه جمعیت نتایجی بهتر و مؤثرتر در مقایسه‌ها داده است. نتایج این پژوهش نشان داد در کشورهای با نظام متمرکز برنامه‌ریزی، کلید اصلی توفیق برنامه‌ها ایجاد هماهنگی‌های بین‌بخشی و پایش مداوم برنامه‌ها است.

ویژگی‌های جمعیتی مانند موالید - مرگ‌ومیر، باوری و شاخص سنی جمعیت عواملی هستند که می‌توانند در سطح یک استان و یک کشور در توسعه پایدار نقش اساسی داشته باشند (جهانگیرزاده و همکاران، ۱۴۰۰). نتایج بررسی این شاخص‌ها نشان داد وضع و موقعیت کشور از نظر شاخص مربوط چگونه است که مقام ایران در بین سایر نقاط جهان را نشان می‌دهد. در بررسی عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی، عواملی فراوان همچون

منطقه زیست می‌کنند. در واقع، هویت یک جمعیت مشخص مسبق به وجود یک منطقه مشخص (عمدتاً سیاسی) است (محمودی، ۱۳۹۱).

از دهه هفتاد تا دهه نود (۱۹۹۴-۱۹۷۴)، سمینارها و کنفرانس‌های متعدد بین‌المللی در مکزیکوسیتی، قاهره، هنگ‌کنگ، دهلی و شهرهای دیگر در ارتباط با رشد چشمگیر جمعیت در کشورهای جهان سوم توسط بنیاد جمعیت سازمان ملل برگزار شدند تا مسئولان و مردم این کشورها و دیگر نقاط جهان به پیامدهای وحشتناک انفجار جمعیت پی ببرند و به منظور جلوگیری از روندهای پذیرفته‌شده خود، توصیه‌ها و راهبردهای دیکته‌شده از طرف این بنیاد را سرلوحه برنامه‌های خود قرار دهند؛ این در حالی است که رشد جمعیت در کشورهای توسعه یافته همانند گذشته در حال رکود و کاستی بوده و اکنون نیز به مرحله‌ای رسیده است که بیشتر آن‌ها دارای رشد کمتر از ۱ درصد هستند و حتی پاره‌ای از آن‌ها نرخ مولیدی کمتر از میزان مرگ‌ومیرهای خود دارند که اصطلاحاً این رویداد را رشد منفی می‌نامند (نصرالهی وسطی و آقایاری هیر، ۱۳۹۶). در واقع، به نظر می‌رسد رشد جمعیت به‌تنهایی بازگوکننده بسیاری از حقایق موجود در زمینه جمعیت‌شناختی نباشد؛ از این رو، برای دست‌یابی به حقایق بیشتر و نتایج مفیدتر در زمینه رشد اقتصادی، توجه به ساختار جمعیتی از جایگاهی ویژه برخوردار است (منصوریان و همکاران، ۱۳۹۴). به طور کلی، شناخت عمیق از پدیده‌های جمعیتی تحولات جمعیتی و سایر نوسانات در این زمینه در طول زمان ما را در شناخت جامعه و نیز حل بهتر مشکلات اقتصادی کمک فراوان می‌کند؛ از این رو، جمعیت‌شناسی رابطه‌ای بسیار نزدیک و ملموس با زمینه‌ها و شاخص‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی دارد. تحولات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ۲۰۰ سال گذشته اهمیت عامل جمعیت را در چگونگی تولید کیفیت تولید و همچنین، بهره‌مندی انسان را از منابع و تولیدات بیشتر از هر زمانی در گذشته روشن کرده‌اند (فولادی، ۱۳۹۲).

توسعه پایدار مفهومی قابل بحث با دامنه‌ای گسترده از معانی است که اولین بار توسط براندت لند^۱ در سال ۱۹۸۷ گزارش «آینده مشترک ما» مطرح شد (زیاری، ۱۳۸۰). هدف توسعه پایدار به طور خلاصه برآورده کردن نیازهای نسل حاضر بدون آسیب رساندن به نیازهای نسل آینده است. توسعه پایدار

سرمایه‌گذاری در سرمایه‌های مادی و انسانی، رشد جمعیت، ثبات جوامع، نقش دولت، نوع نظام سیاسی کشور و بسیاری از عوامل دیگر بحث و بررسی شده‌اند؛ اما در این میان، یکی از عوامل مهم و اثرگذار که کمتر به نحوه اثرپذیری و اثرگذاری آن بر رشد اقتصادی توجه شده است، ساختار سنی جمعیت است. در بررسی عامل سنی بر نرخ رشد اقتصادی جمعیت، می‌توان به این نتایج دست یافت که نرخ رشد جمعیت به رشدهای سهمی ویژه سن تجزیه شده است و با استفاده از نمایه‌های سنی تولید و مصرف، وزن جمعیت سنین و تغییرات آن در سود جمعیتی برآورد و تحلیل شده‌اند (میمندی و همکاران، ۱۴۰۱).

همان‌طور که در بالا بیان شد، لزوم توجه به جمعیت دیگر نه امری مهم، بلکه امری است حیاتی. کشور ما تحولات جمعیتی مختلفی را تجربه کرده است که به بررسی و تحلیلی جدید نیاز دارند. این پژوهش به این پرسش پاسخ می‌دهد که نرخ رشد جمعیت کشور و همچنین، قاره‌های اروپا، آسیا و آمریکا به چه صورت است و در ادامه، میزان مطابقت این دو نرخ رشد با یکدیگر تحلیل می‌شود. آنچه مسلم است این است که بررسی اعداد و اطلاعات خام به‌تنهایی هیچ‌گونه انتخاب مقایسه‌ای را در زمینه موضوع‌های مختلف در جمعیت‌های گوناگون و روند تغییرات (حرکات جمعیتی) در یک جمعیت مشخص به ما نمی‌دهد؛ از این رو، در این بررسی، به منظور قابل مقایسه کردن هر گونه واقعه یا رخدادی، از ابزارهای مناسب اندازه‌گیری استفاده می‌کنیم که اصطلاحاً «شاخص» نامیده می‌شوند. همان‌طور که در ادبیات پژوهش در رابطه با مقاله‌های بررسی‌شده در شاخص‌ها گفته شد، در این پژوهش، شاخص‌های مؤثر بر تغییرات نرخ جمعیت بررسی خواهند شد.

پیشینه نظری

واژه جمعیت در لغت به معنای تمام افرادی است که در یک ناحیه جغرافیایی اعم از شهر یا روستا زندگی می‌کنند (قدیری معصوم و همکاران، ۱۳۹۲). در جمعیت‌شناسی، تمام یا بخشی از ساکنان یک ناحیه را «جمعیت» می‌گویند و در اصطلاح، به کلیه کسانی که به طور مستمر در یک واحد جغرافیایی (کشور، استان، شهرستان، شهر یا روستا) به صورت خانوار و خانواده زندگی می‌کنند، جمعیت گفته می‌شود (Mondal et al., 2022). در علم جمعیت‌شناسی، معمولاً منظور از جمعیت، تجمعی است از افراد انسانی که در یک

¹ Brandt Land

پیشینه عملی

تقی‌زاده و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی تأثیر رشد جمعیت بر توسعه اقتصادی کشورهای در حال توسعه را طی سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۴۱۵ بررسی و مطالعه کردند. برای این منظور، آن‌ها روش اقتصادی این کشورها را ارزیابی کردند. به طور کلی، نتایج نشان داد رشد جمعیت بر توسعه اقتصادی کشورهای در حال توسعه تأثیری منفی و معنادار داشته است؛ از این رو، می‌توان رشد جمعیت را عاملی مهم و بازدارنده در امر توسعه اقتصادی کشورهای در حال توسعه به حساب آورد.

مشفق (۱۳۹۶) تجربه‌های کشورهای منتخب آسیایی در زمینه توزیع متوازن جمعیت را بررسی و تلاش کرد نشان دهد کدام یک از پارادایم‌های برنامه‌ریزی فضایی - جمعیتی در توزیع بهینه جمعیت نتایجی بهتر و مؤثرتر داده است. روش پژوهش تحلیل اسنادی است و از اسناد معتبر در زمینه برنامه‌ریزی‌های دولتی استفاده شده است. بررسی‌ها نشان داد عدم وجود هماهنگی بین بخش‌های کلان، میانی و خرد، فقدان اراده سیاسی لازم برای اجرای طرح‌های آمایش سرزمین و عدم پایش برنامه‌های آمایش سرزمین و توزیع فضایی جمعیت، از جمله مهم‌ترین موانع ناکارآمدی راهبردهای توزیع بهینه جمعیت هستند.

اولادقباد و همکاران (۱۴۰۰) پژوهشی را با هدف بررسی تطبیقی جمعیت‌شناختی شاخص‌های آموزشی در نظام آموزش و پرورش ایران در سنگاپور با روش توصیفی - تحلیلی انجام دادند. آن‌ها با تهیه پرسشنامه و توزیع آن در میان نخبگان آموزشی ایران و سنگاپور، وضعیت هر یک از نشانگرها و خرده‌نشانگرهای آموزشی را از دیدگاه نخبگان آموزشی دو کشور با استفاده از آزمون‌های تی و کای دو بررسی کردند. نتایج نشان داد در ایران برای سنجش برخی از نشانگرها مانند سنجش نسبت معلمان ملاکی مناسب در نظر گرفته نشده است و بین دو کشور نیز وضعیت سنگاپور در بسیاری از نشانگرهای آموزشی از ایران مطلوب‌تر است. از لحاظ اولویت‌بندی خرده‌نشانگرها، خرده‌نشانگر عملکرد دانش‌آموزان در آزمون‌های بین‌المللی در سنگاپور و خرده‌نشانگر نرخ فارغ‌التحصیلی دانش‌آموزان پایه ابتدایی در ایران بالاترین رتبه را از نظر نخبگان آموزشی کسب کرده‌اند.

مقایسه اوضاع جمعیتی مشخص خواهد کرد وضع و موقعیت کشور از نظر متغیرهای جمعیت و شاخص مربوط

این قابلیت را داشته است که در راستای حل مشکلات شهری برآید یا به عبارتی، توسعه پایدار قادر به مقابله با مشکلات عصر حاضر بوده است و همچنین، علاقه‌ای زیاد به جوامع پایدار داشته است. توسعه پایدار اصطلاحی گسترده است که به طور فزاینده در برنامه‌ریزی و سیاست‌های شهری در سال‌های گذشته تأثیرگذار بوده است (زیاری و همقدم، ۱۴۰۰).

شهر پایدار شهری است که دارای آنچنان اقتصادی باشد که نه فقط کم‌ترین اثر نامطلوب را بر محیط‌زیست داشته باشد، بلکه جنبه‌های کالبدی و فیزیکی شهر، یعنی توسعه آینده بهینه شهر را مورد توجه قرار دهد و از نظر کاربری‌ها، با هماهنگی و انسجام عمل کند و مشارکت شهروندان را در دستور کار قرار دهد. چشم‌انداز توسعه پایدار شهری از جنبه جمعیت می‌تواند به موارد زیر اشاره کند:

رشد جمعیت:

برنامه‌ریزی مناسب برای مدیریت رشد جمعیت شهری و تأمین نیازهای اساسی افراد مانند مسکن، آب، برق و حمل‌ونقل. توانمندسازی جمعیت:

ایجاد فرصت‌های آموزش و اشتغال برای جمعیت شهری به منظور بهره‌برداری از ظرفیت‌های انسانی و افزایش کیفیت زندگی.

تنوع جمعیتی:

توجه به تنوع جمعیتی شهری از لحاظ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و ایجاد فرصت‌های برابر برای همه اقشار جامعه.

اجتماعی شدن شهر:

ایجاد فضاهای عمومی، فرهنگی و ورزشی که باعث ایجاد ارتباطات اجتماعی و افزایش تعاملات بین افراد می‌شوند. بهبود شرایط زندگی:

توسعه زیرساخت‌های اساسی شهری مانند آب، فاضلاب، حمل‌ونقل عمومی، سیستم‌های بهداشتی و بهبود کیفیت مسکن. مدیریت منابع:

بهره‌برداری پایدار از منابع طبیعی شهری مانند آب، خاک و انرژی به منظور حفظ محیط‌زیست و تأمین نیازهای آینده.

شهرهای هوشمند:

استفاده از فناوری‌های نوین برای بهبود کیفیت زندگی و ارتقای خدمات شهری به شکل هوشمند و پایدار.

جمعیتی مشخص خواهد کرد وضع و موقعیت کشور از نظر متغیرهای جمعیتی و شاخص‌های مربوط چگونه است و مقام ایران در میان سایر کشورهای جهان را نشان می‌دهد.

یافته‌های پژوهش

روند تحولات و ویژگی‌های جمعیت در کشور

یکی از تفاوت‌های مهم بین رشد جمعیت شهرهای ایران و جهان، نرخ رشد جمعیت است. در شهرهای ایران، نرخ رشد جمعیت بسیار زیاد است و این امر باعث شده است شهرها به سرعت گسترش یابند. از سویی دیگر، در بسیاری از شهرهای جهان، نرخ رشد جمعیت کاهش یافته و حتی در برخی از شهرها، به صفر یا منفی رسیده است. این امر نشان‌دهنده تفاوت‌های مهم در روند رشد جمعیت شهرها است. یکی دیگر از تفاوت‌های مهم، نسبت جمعیت شهری به جمعیت روستایی است. در ایران، نسبت جمعیت شهری به جمعیت روستایی بسیار زیاد است و بیشتر جمعیت در شهرها ساکن هستند؛ اما در بسیاری از شهرهای جهان، نسبت جمعیت شهری به جمعیت روستایی کمتر است و بخشی جالب توجه از جمعیت همچنان در مناطق روستایی زندگی می‌کنند. در مقابل، یکی از تشابه‌های مهم بین رشد جمعیت شهرهای ایران و جهان، افزایش ناگهانی تعداد شهرها و شهرنشینی است. در هر دو گروه، تعداد شهرها و جمعیت شهرنشین به سرعت افزایش یافته‌اند و این امر باعث شده است مشکلاتی مانند ترافیک، آلودگی هوا و کاهش فضای سبز در شهرها زیاد شوند.

به طور کلی، رشد جمعیت شهرهای ایران و جهان دارای تفاوت‌ها و تشابه‌هایی مهم است که نشان‌دهنده تأثیر عواملی مختلف مانند نرخ موالید - مرگومیر، ساختار سنی، باورری و مهاجرت است. رشد طبیعی جمعیت حاصل تغییرات شاخص‌های جمعیتی از جمله نرخ موالید - مرگومیر است. مهاجرت نیز ممکن است در افزایش یا کاهش رشد جمعیت تأثیر داشته باشد؛ ولی رشد جمعیت کشور ایران طی چهار دهه گذشته عمدتاً متأثر از دو عامل مرگومیر و باورری بوده است. شکل ۱ جمعیت ۲۰ کشور جهان را نشان می‌دهد.

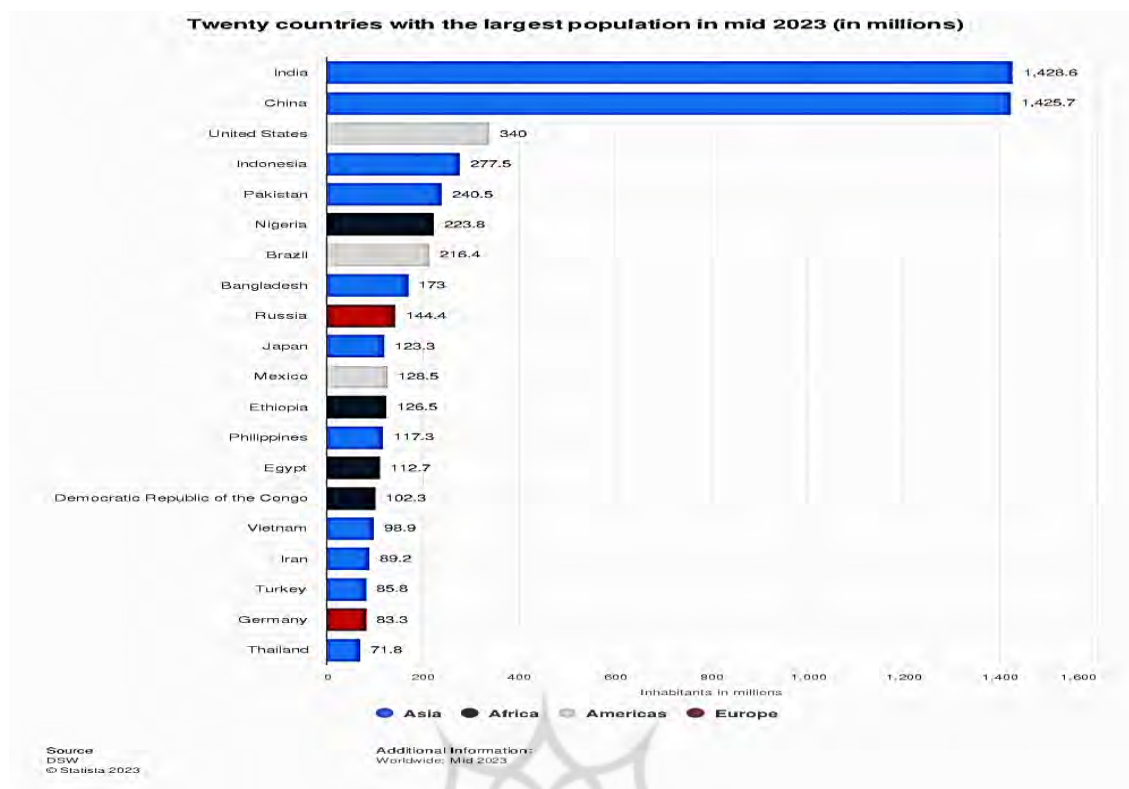
چگونه است و مقام ایران در میان سایر نقاط جهان را نشان می‌دهد. بر همین اساس، در پژوهش حاضر سعی شده است تا جمعیت و تعدادی از شاخص‌های مرتبط با آن در سطح جهانی و قاره‌ای در سال ۱۳۸۵ (۲۰۰۶ میلادی) مشخص و با شاخص‌های جمعیتی و موقعیت کشور مقایسه شوند.

میمندی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای از طریق بررسی جزئیات سنی اثر تغییرات جمعیتی بر نرخ رشد اقتصادی، به این پرسش پاسخ دادند که دو متغیر رشد جمعیت و تغییر ساختار سنی چگونه از نوسانات باروری و مرگومیر اثر می‌پذیرند. برای این منظور، نرخ رشد جمعیت به رشدهای سهمی ویژه سن تجزیه شده است و با استفاده از نمایه‌های سنی تولید و مصرف، وزن جمعیت سنین و تغییرات آن در سود جمعیتی نخست برآورد و تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان داد نرخ رشدهای سهمی قادر به بازنمایی اثر پدیده‌هایی مانند بیش‌زایی و گشتاور جمعیت بر اندازه سود جمعیتی ایران است. همچنین، تقریباً هم‌زمان با گذار سنی، یک گذار جمعیتی - اقتصادی در جریان است. طبق نتایج، از اواسط مرحله اول تا اواسط مرحله سوم گذار سنی، کاهش جمعیت گروه‌های سنی زیر ۳۰ سال سهمی مهم در رشد منفی شمار مؤثر مصرف‌کنندگان و افزایش جمعیت گروه‌های سنی ۳۰-۴۹ سال سهمی مهم در رشد مثبت شمار مؤثر تولیدکنندگان و در نتیجه، تحقق سود نخست جمعیتی در ایران داشته است.

پژوهش باقری و سلطانی (۲۰۲۳) نشان می‌دهد توسعه و رشد شهری در کشورهای پیشرفته و جهان سوم نیز متفاوت است. البته، هر دو منطقه با چالش‌هایی مانند عدم تعادل اقتصادی و مشکلات اجتماعی و فرهنگی روبه‌رو هستند.

روش پژوهش

در این پژوهش، شیوه پژوهش توصیفی - تحلیلی و روش جمع‌آوری اطلاعات مبتنی بر شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی است. برای این منظور، با استفاده از کتب، مقالات، پژوهش‌ها، گزارش‌ها و اسناد مرتبط با موضوع، مطالب مدنظر فراهم شده است. با توجه به هدف پژوهش، برای پی بردن به اوضاع جمعیتی کشور، یکی از بهترین روش‌ها مقایسه اطلاعات آماری یا داده‌های سایر کشورها است. این اطلاعات آماری که مربوط به ۵ سال گذشته است، با استفاده از سرشماری یا آمارگیری‌های نمونه‌ای یا آمارهای ثبتی به دست آمده است. مقایسه اوضاع

شکل ۱- ۲۰ کشور پرجمعیت جهان در سال ۲۰۲۳ (Gu et al., 2023)

اطلاعات سازمان ثبت احوال کشور، تعداد کل موالید ثبت شده حکایت از کاهش تعداد موالید ایران با شیب ملایم تا سال ۱۳۹۷ و شیب نسبتاً تندتر در سال ۱۴۰۰ دارد؛ به این ترتیب، از سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰، تعداد موالید بالغ بر ۳۳۰ هزار ولادت کاهش یافته است. علاوه بر این، مقایسه آمار موالید اسناد کل با اسناد جاری حکایت از پوشش زیاد ثبت اسناد جاری در سال‌های گذشته دارد (شکل ۳).

جدول ۱- شاخص موالید - مرگومیر در سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰

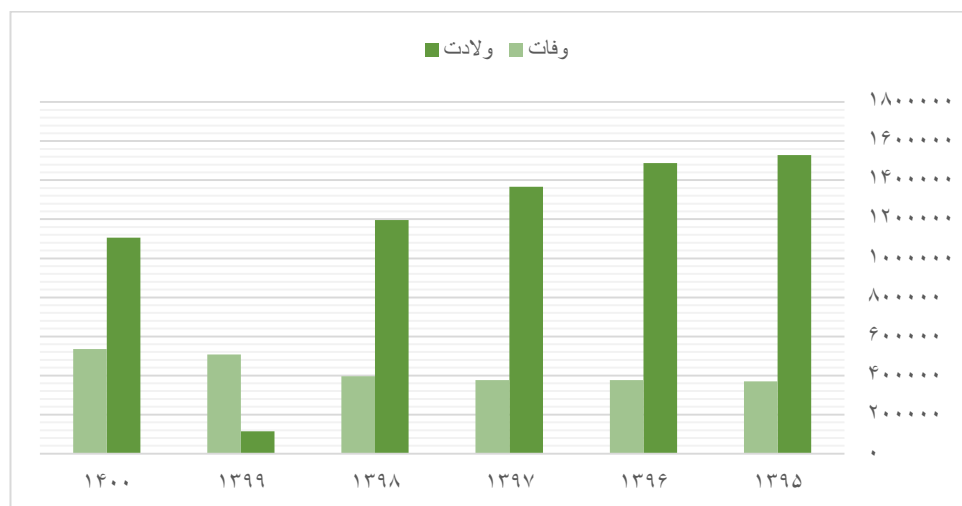
سال	ولادت	وفات
۱۳۹۵	۱۵۲۸۰۰۳	۳۶۹۱۵۲
۱۳۹۶	۱۴۸۷۸۶۱	۳۷۶۱۱۳
۱۳۹۷	۱۳۶۶۴۹۱	۳۷۷۰۲۴
۱۳۹۸	۱۱۹۶۱۳۵	۳۹۵۳۹۲
۱۳۹۹	۱۱۳۹۶۴	۵۰۷۵۱۱
۱۴۰۰	۱۱۰۶۰۷۲	۵۳۶۱۰۹

پیش‌بینی‌های جمعیتی نشان می‌دهد جمعیت جهان تا پایان قرن ۲۱ به حدود ۱۱ میلیارد نفر برسد. با توجه به بهبود مراقبت‌های بهداشتی و شرایط عمومی زندگی، جمعیت جهان همچنان در حال افزایش است. نرخ مرگومیر (به ویژه در میان نوزادان و کودکان) در حال کاهش است و میانگین سنی جمعیت جهان برای چندین دهه به طور پیوسته افزایش یافته است. درباره میانگین امید به زندگی در کشورهای صنعتی و در حال توسعه، این شکاف از اواسط قرن بیستم به طرزی جالب توجه کاهش یافته است. آسیا پرجمعیت‌ترین قاره روی زمین است. ۱۱ کشور از ۲۰ کشور بزرگ در این قاره واقع شده‌اند. این قاره در رتبه‌بندی جمعیت جهان بر اساس قاره پیش‌تاز است و تعداد ساکنان آن چهاربرابر آفریقا است. قاره آمریکا در این رتبه‌بندی پس از آفریقا و اروپا قرار دارد و اقیانوسیه کمترین تعداد ساکنان را گزارش کرده است.

شاخص‌های رشد جمعیت

شاخص نرخ موالید - مرگومیر

بررسی تعداد موالید در ایران از سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰ حکایت از کاهش تعداد موالید در این سال‌ها دارد. بر اساس

شکل ۲- شاخص موالید - مرگ‌ومیر در سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰ (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵)

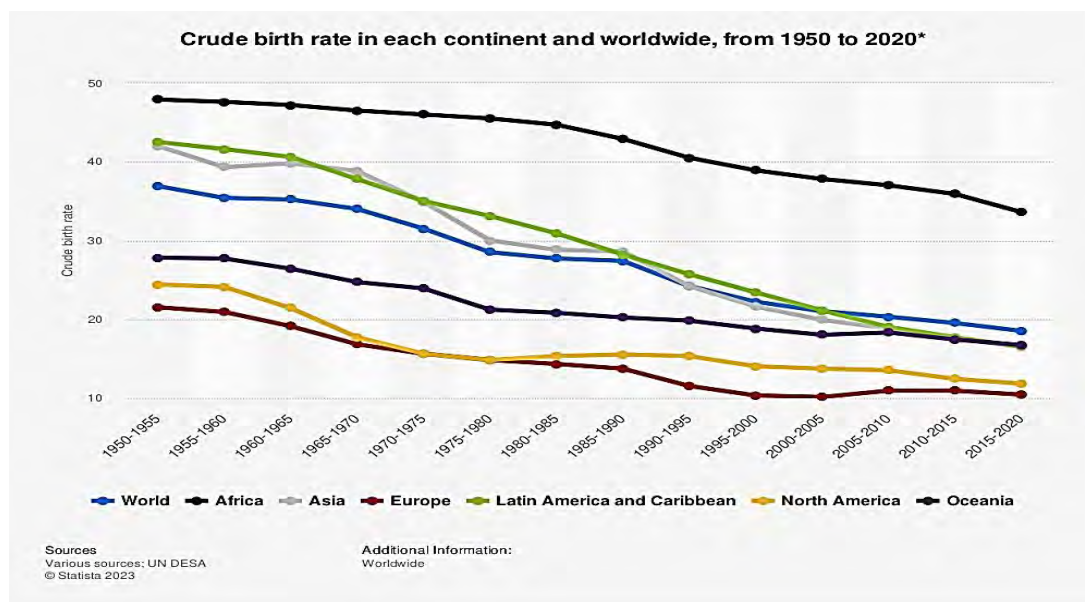
نرخ رشد جمعیت در سال ۱۳۹۹ به ۷۳ درصد و در سال ۱۴۰۰، با وجود افزایش ۲۰۰۰ تولد نسبت به سال ۱۳۹۹، به ۶۸ درصد رسیده است. برآوردها نشان می‌دهند با توجه به افزایش جزئی تولدها در سال گذشته نسبت به سال ۱۳۹۹، نرخ رشد جمعیت در سال جاری نیز کاهشی باشد. همچنین، مادامی‌که نرخ باروری کمتر از حد جایگزینی باشد، پیش‌بینی می‌شود در سال‌های آینده با کاهش بیشتر نرخ رشد جمعیت مواجه باشیم. مطلوب نبودن این اتفاق ناظر بر این است که هر زمان نرخ رشد جمعیت کاهش پیدا کند، درصد جمعیت سالخورده‌ها زیاد می‌شود و در عوض، افراد در سنین فعالیت کم می‌شوند.

جدول ۲- نرخ رشد ایران نسبت به کشورهای همسایه (پژوهشکدهٔ آمار، ۱۴۰۰)

کشورها	نرخ رشد (به درصد)
ایران	۰/۸۲
ارمنستان	-۰/۴۲
افغانستان	۲/۲۳
پاکستان	۱/۲
عراق	۲/۳۲

با توجه به گزارش بانک جهانی در سال ۲۰۲۳، نرخ رشد جمعیت ایران ۰/۸۲ درصد است و اگر این نرخ را با کشورهای همسایه مقایسه کنیم، مشاهده خواهیم کرد تنها کشوری که نرخ رشدی کمتر نسبت به ما دارد، ارمنستان است و عراق با نرخ رشد ۲/۳۲ درصد از بالاترین میزان رشد جمعیت برخوردار است. همچنین، جمعیت کشورهایی همچون افغانستان و پاکستان به ترتیب با ۲/۳۲ و ۲/۱ درصد از نرخ رشدی بالاتر

نسبت به جمعیت ایران برخوردار هستند. همان‌طور از سال ۱۹۵۰ تا ۱۹۵۵، نرخ خام زاد و ولد در سراسر جهان کمی کمتر از ۳۷ تولد در هر هزار نفر بوده است؛ به این معنا که ۳/۷ درصد از جمعیتی که در این مدت زنده بودند، در این دورهٔ پنج‌ساله متولد شده‌اند. بین این دورهٔ پنج‌ساله و بین سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۰، نرخ خام زاد و ولد به ۱۸/۵ تولد در هر هزار نفر کاهش یافته است که ۵۰ درصد از نرخ زاد و ولد هفتاد سال پیش است. این تغییر در نتیجهٔ افزایش دسترسی و قابلیت اطمینان به روش‌های پیشگیری از بارداری، کاهش شدید میزان مرگ‌ومیر نوزادان و کودکان و افزایش فرصت‌های آموزشی و حرفه‌ای برای زنان رخ داده است. قاره‌هایی که بیشترین تغییر را در این دورهٔ هفتادساله احساس کرده‌اند، آسیا و آمریکای لاتین هستند؛ به طوری که نرخ زادوولد در این قاره‌ها در دههٔ ۱۹۹۰ و اوایل دههٔ ۲۰۰۰ کمتر از میانگین جهانی بوده است و تخمین زده می‌شود نرخ زادوولد در این دو قاره کمتر از نرخ خام زادوولد اقیانوسیه در پنج سال کنونی باشد. اروپا پیوسته کمترین نرخ زاد و ولد خام را در میان تمام قاره‌ها در طول هفتاد سال گذشته داشته است، به ویژه در دهه‌های ۱۹۹۰ و ۲۰۰۰، زمانی که این نرخ به بیش از ده تولد در هزار کاهش یافت؛ زیرا پایان کمونیسیم در اروپا باعث تغییرات جمعیتی گسترده در سراسر اروپا شد. تنها قاره‌ای که هنوز بالاتر از میانگین جهانی باقی مانده است، آفریقا است که نرخ خام زاد و ولد آن پانزده تولد در هر هزار تولد بیشتر از میانگین جهانی است؛ اگرچه میزان کاهش بیشتر از دهه‌های گذشته است.

شکل ۳- نمودار نرخ تولد در جهان در سال ۲۰۲۰ (O'Neill, 2019)

شاخص باروری

یافته است: بنابراین، افزایشی ناچیز در تعداد زنان واقع در سن باروری مشاهده می‌شود.

از آنجا که در محاسبه میزان باروری کل به روش مستقیم، تعداد موالید و جمعیت زنان استفاده می‌شود، قبل از هر گونه محاسبه، لازم است تغییرات تعداد موالید و جمعیت زنان واقع در سن باروری از سال ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۹ و هر یک از منابع مورد نیاز بررسی شوند.

جدول ۳- جمعیت زنان و زنان ایرانی واقع در سن باروری (۱۵-۴۹ سال) در سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۹ (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵)

شرح	*۱۳۹۵	**۱۳۹۶	**۱۳۹۷	**۱۳۹۸	**۱۳۹۹
کل زنان	۲۲۶۹۵۶۷۴	۲۲۷۶۵۸۶۹	۲۲۸۲۵۶۸۵	۲۲۸۸۱۱۲۴	۲۲۹۳۸۱۱۳
زنان ایرانی	۲۲۲۴۰۵۴۷	۲۲۲۹۸۱۵۲	۲۲۳۴۵۱۴۱	۲۲۳۸۷۴۷۳	۲۲۴۳۲۱۸۱

تعداد زنان واقع در سن باروری (۱۵-۴۹ سال) و پیش‌بینی آن از سال ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۹ در جدول ۲ و نمودار ۲ ارائه شده است. در جدول ۱، ملاحظه می‌شود تعداد زنان واقع در سن باروری از سال ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۸ بالغ بر ۱۸۵ هزار نفر افزایش

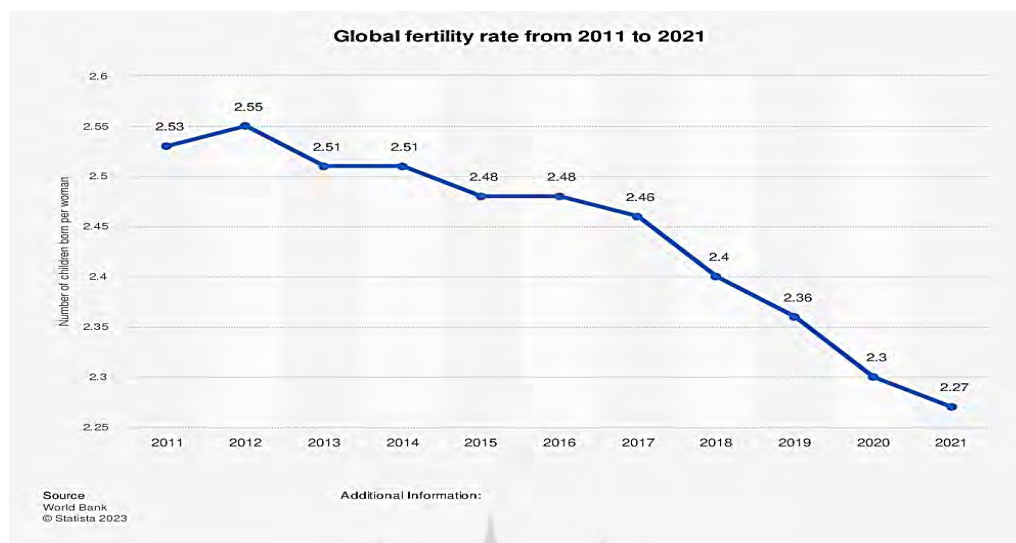
تعداد زنان واقع در سن باروری کل کشور و ایرانی: ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۹

شکل ۴- جمعیت زنان و زنان ایرانی واقع در سن باروری (۱۵-۴۹ ساله) در سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۹ (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵)

در سال ۲۰۲۱، نرخ باروری در سراسر جهان به ۲/۲۷
فرزند به ازای هر زن رسید.

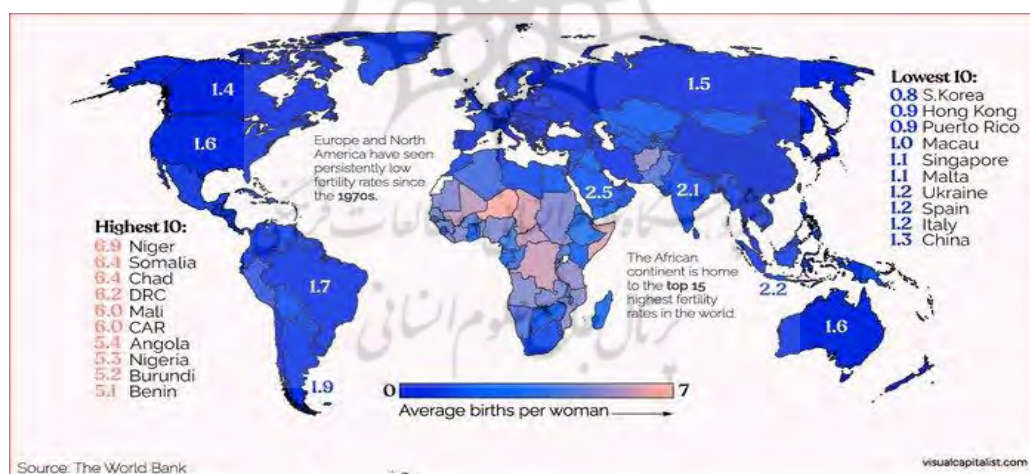
شکل ۵ آمار نرخ باروری را در سراسر جهان از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۱ نشان می‌دهد. نرخ باروری میانگین تعداد فرزندان متولدشده از یک زن در حالی است که در سنین باروری است.

شکل ۵- نرخ باروری در جهان در سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۱ (www.data.worldbank.org)

کنونی ۱/۴ میلیاردنفری تا سال ۲۱۰۰ (۱۴۷۹) به ۲/۵ میلیارد نفر افزایش خواهد یافت؛ در حالی که بیشتر قاره‌ها از نظر رشد جمعیت، در واقع، یکنواخت خواهند بود.

از لحاظ شمار بالای نرخ باروری، به جز افغانستان (که در رتبه چهاردهم قرار دارد)، همه ۳۰ کشور برتر جهان در قاره آفریقا قرار دارند. در واقع، تخمین زده می‌شود جمعیت آفریقای

شکل ۶- شاخص باروری در کل جهان (www.data.worldbank.org)

باروری پایینی را تجربه کرده‌اند. میانگین نرخ باروری در سال ۲۰۲۰ (۱۳۹۹) در سطح جهان ۲/۳ بود؛ در حالی که در هند و آمریکا به ترتیب ۲/۰۵ و ۱/۱۶۴ بود. جالب اینکه هند و آمریکا با وجود روند کاهشی باروری، در جایگاهی بهتر از چین با نرخ باروری حدود ۱/۳ قرار دارند؛ با این حال، حدود ۵۰ درصد از جمعیت جهان در کشورهایی با باروری کم زندگی می‌کنند؛

همان طور که در نقشه بالا مشاهده می‌شود، در انتهای رتبه‌بندی، کره جنوبی با نرخ باروری ۰/۸۴ درصد قرار دارد. جالب اینکه بسیاری از پرجمعیت‌ترین کشورهای جهان - از جمله چین، هند و ایالات متحده - همگی زیر سطح میانگین باروری جهانی قرار دارند؛ به طوری که بخش‌هایی از اروپا و آمریکای شمالی از دهه ۱۹۷۰ (۱۳۵۹)، به طور مداوم سطح

جایی که زنان کمتر از ۲/۱ فرزند دارند. کشورهای اروپایی، مانند لتونی و لیتوانی، یک درصد کاهش جمعیت را تجربه کرده‌اند و در جزایر کوک و ساموآی آمریکایی، این کاهش حتی بیشتر از ۲ درصد است. در اروپا، بیشتر جمعیت قبلاً بزرگسالان در سن کار با افراد تحت تکفل اندک بودند؛ اما انتظار می‌رود این روند به‌زودی معکوس شود و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۵۰، تعداد جمعیت مسن‌تر از جوانان در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته بیشتر شود.

شاخص ساختار سنی

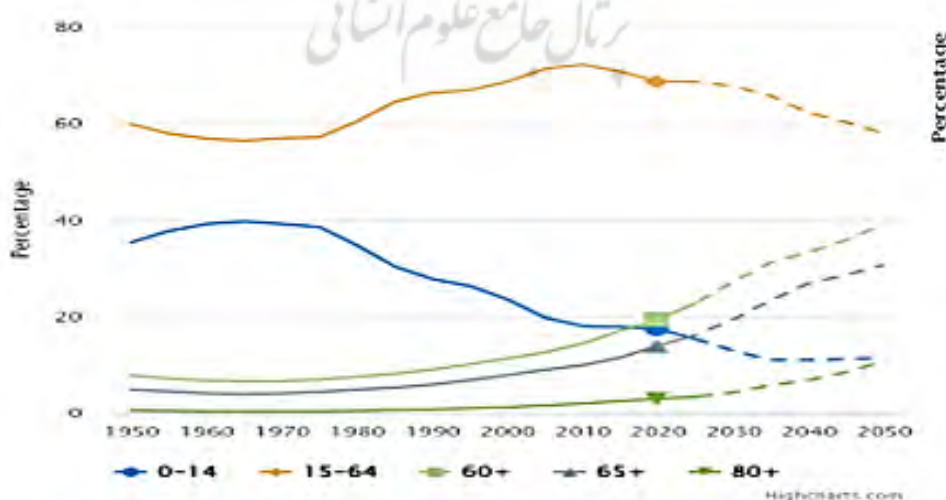
این ورودی توزیع جمعیت را بر اساس سن ارائه می‌دهد. اطلاعات بر اساس جنس و گروه سنی به شرح زیر است: ۰-۱۴ سال (کودکان)، ۱۵-۲۴ سال (سنین اولیه کار)، ۲۵-۵۴ سال (سن کار اولیه)، ۵۵-۶۴ سال (سن کار بالغ)، ۶۵ سال و بالاتر (سالمندان). ساختار سنی یک جمعیت بر موضوع‌های کلیدی اجتماعی - اقتصادی یک کشور تأثیر می‌گذارد. کشورهای

دارای جمعیت جوان (جمعیتی که در گروه‌های سنی کمتر از ۱۵ سال قرار دارد) باید بیشتر در مدارس سرمایه‌گذاری کنند؛ در حالی که کشورهای با جمعیت بیشتر (درصد بالای ۶۵ سال و بالاتر) به سرمایه‌گذاری بیشتری در بخش سلامت نیاز دارند. از ساختار سنی، همچنین می‌توان برای کمک به پیش‌بینی امور سیاسی بالقوه استفاده کرد. برای مثال، رشد سریع جمعیت جوانی که قادر به یافتن شغل نیستند، ممکن است به ناآرامی منجر شود. نمودارهای زیر ساختار سنی جمعیت را نشان می‌دهند. در جدول زیر، درصد ساختار سنی جمعیت در ایران برای سال‌های مختلف از سال ۲۰۲۰ تا ۲۰۲۰، به صورت یک چشم‌انداز جهانی در مقایسه با سایر کشورهای آسیایی ارائه شده است.

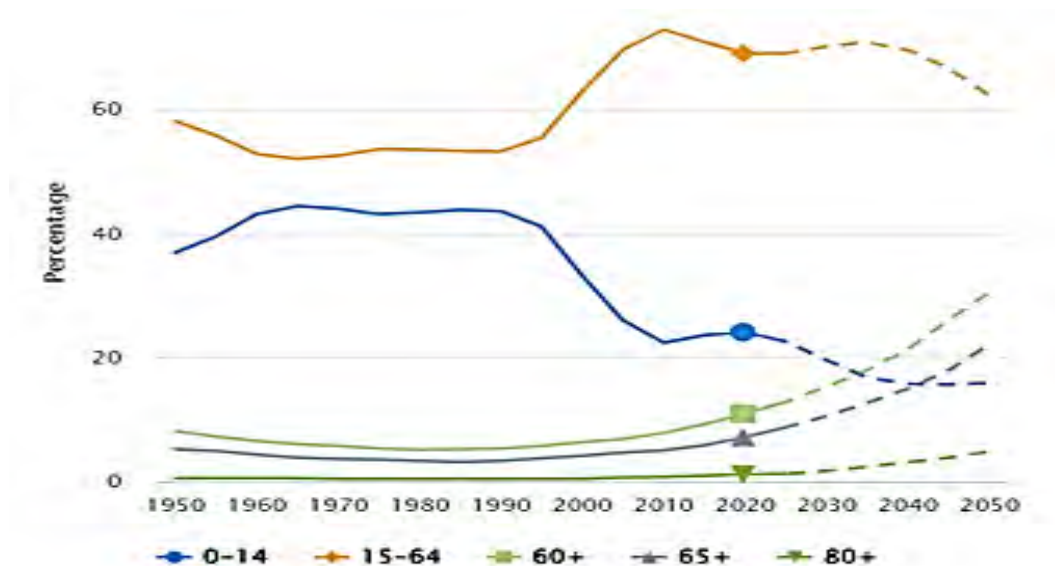
ساختار سنی در جهان در نمای کلی زیر ۱۵ سال و ۶۵ سال به بالا با استفاده از آمار جهانی در شکل ۱۲ نشان داده شده است.

جدول ۴- درصد ساختار سنی جمعیت در ایران برای سال‌های مختلف از سال ۲۰۲۰ تا ۲۰۳۰

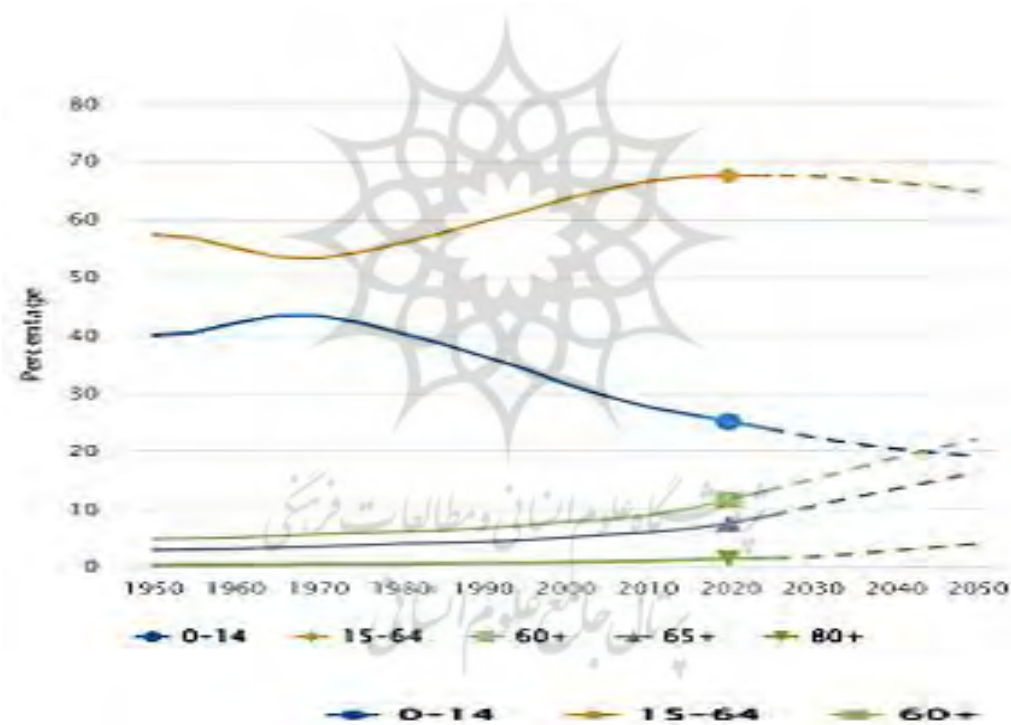
کشور	سال ۲۰۲۰					سال ۲۰۳۰					سال ۲۰۲۳				
	۰-۱۴	۱۵-۲۴	۲۵-۳۴	۳۵-۴۴	۴۵-۵۴	۰-۱۴	۱۵-۲۴	۲۵-۳۴	۳۵-۴۴	۴۵-۵۴	۰-۱۴	۱۵-۲۴	۲۵-۳۴	۳۵-۴۴	۴۵-۵۴
ایران	۲۴/۰	۶۸/۹	۱۰/۹	۱/۷	۱/۱	۲۳/۳	۶۸/۸	۱۲/۰	۷/۹	۱/۱	۲۳/۳	۶۸/۸	۱۲/۰	۷/۹	۱/۱
شرق و شمال شرق آسیا	۱۷/۴	۶۸/۶	۱۹/۴	۱۴/۰	۲/۹	۱۶/۳	۶۸/۲	۲۱/۰	۱۵/۶	۳/۲	۱۹/۴	۶۷/۷	۲۷/۲	۱۵/۲	۱/۷
جنوب شرق آسیا	۲۲/۲	۶۶/۰	۱۷/۵	۱۱/۷	۲/۸	۲۲/۴	۶۵/۳	۱۸/۲	۱۲/۴	۲/۵	۱۹/۵	۶۵/۰	۲۰/۳	۱۴/۷	۲/۶
جنوب و جنوب غرب آسیا	۲۷/۶	۶۶/۱	۹/۷	۶/۳	۱/۰	۲۶/۵	۶۶/۸	۱۰/۲	۶/۸	۱/۰	۱۲/۲	۶۷/۷	۲۴/۰	۸/۳	۱/۳
آسیای شمالی و مرکزی	۲۲/۲	۶۶/۰	۱۷/۵	۱۱/۷	۲/۸	۲۲/۴	۶۵/۳	۱۸/۲	۱۲/۴	۲/۵	۱۹/۵	۶۵/۰	۲۰/۳	۱۴/۷	۲/۶

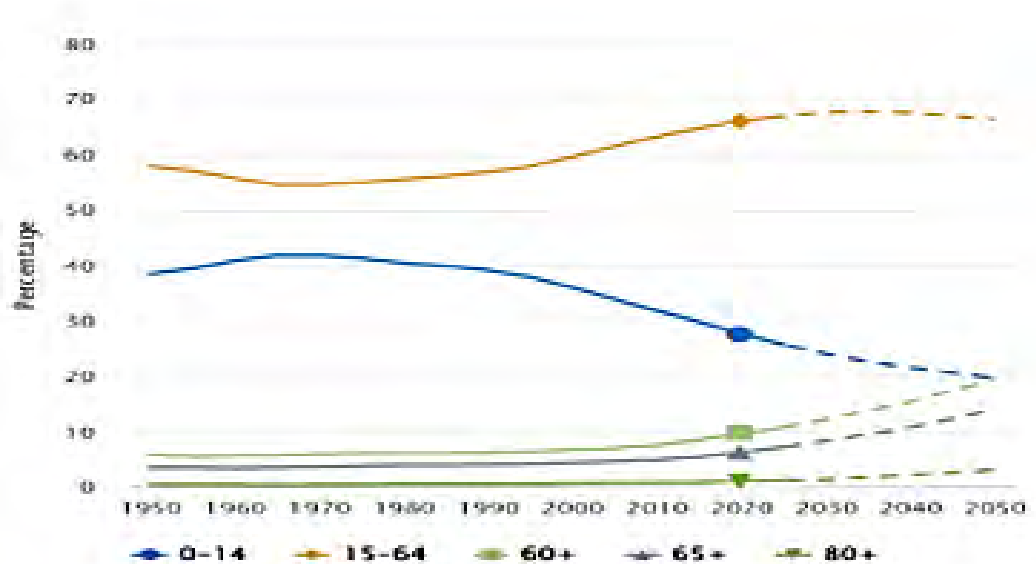
شکل ۷- ساختار سنی در ایران (www.data.worldbank.org)

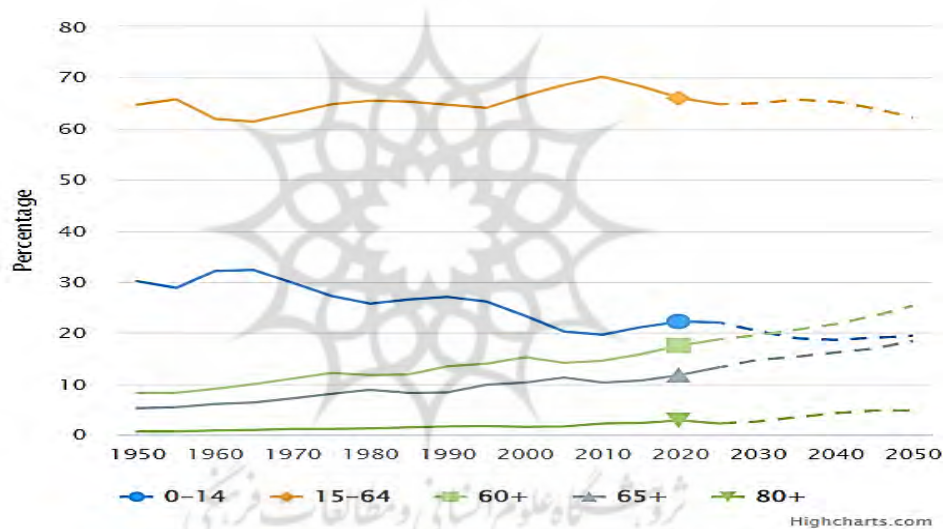
شکل ۸- ساختار سنی در شرق و شمال شرق آسیا (www.data.worldbank.org)

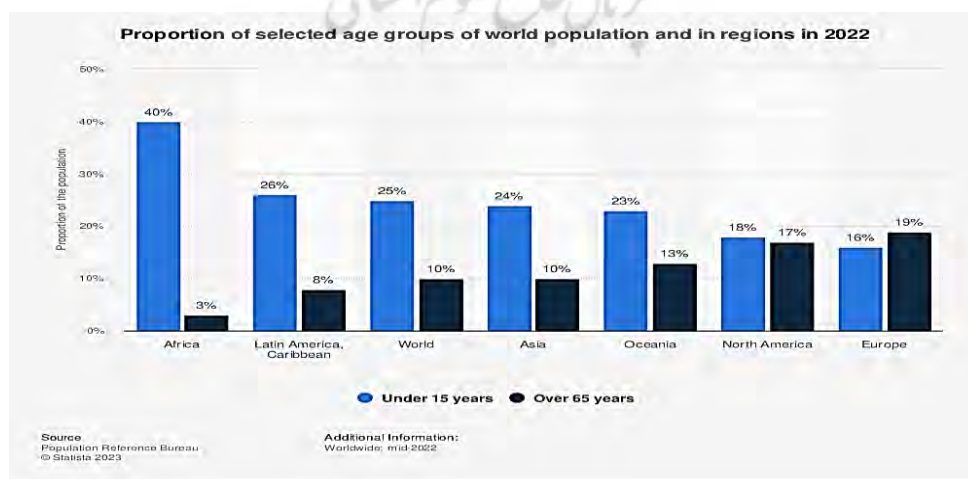
شکل ۹- ساختار سنی در آسیای جنوبی (www.data.worldbank.org)

شکل ۱۰- ساختار سنی در جنوب و جنوب غربی آسیا (www.data.worldbank.org)

شکل ۱۱- ساختار سنی جمعیت در شمال آسیا (www.data.worldbank.org)

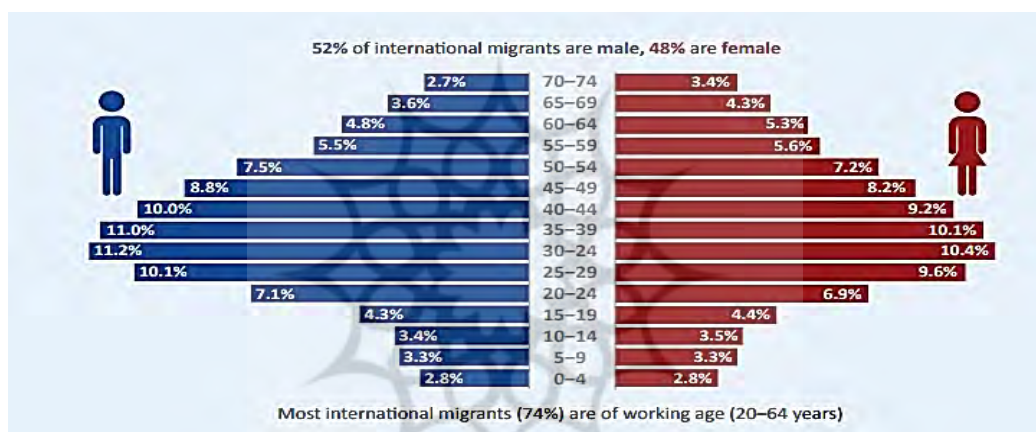
شکل ۱۲- ساختار سنی جمعیت جهان (Sullivan, 2020)

تعدادی زیاد از ایرانیان در منطقه و فراتر از آن در اروپای غربی، آمریکای شمالی و استرالیا پراکنده هستند. همچنین، این کشور در برابر اشکال مختلف مهاجرت غیرقانونی، از جمله قاچاق، آسیب‌پذیر است. از آنجا که ایران با چالش‌های مهاجرتی بسیاری روبه‌رو است، دولت آن به دنبال رویکردی منسجم‌تر برای توسعه چارچوب سیاست‌گذاری و همچنین، توسعه ساختارهای نهادی خود است. در سال ۲۰۲۱، بیشتر مهاجران بین‌المللی (حدود ۷۴ درصد) در سن کار (۲۰ تا ۶۴ سال) بودند. همچنین، سهم مهاجران کمتر از ۲۰ سال نسبت به مهاجران ۶۵ سال به بالا نیز بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۱ از ۱۶/۴ به ۱۴ درصد (با سهم ثابت حدوداً ۱۲ درصد) کاهش یافته است.

در سطح جهانی، حدود ۲۵ درصد از مردم جهان زیر ۱۵ سال و ۱۰ درصد افراد بالای ۶۵ سال سن دارند. آفریقا جوان‌ترین جمعیت جهان را دارد. در این قاره، ۴۰ درصد از جمعیت زیر ۱۵ سال و کمتر از چهار درصد بالای ۶۵ سال هستند که این امر نشان‌دهنده امید به زندگی کم در بسیاری از کشورها است. از سوی دیگر، در اروپا سهمی بیشتر از جمعیت بالای ۶۵ سال نسبت به جمعیت زیر ۱۵ سال است.

شاخص مهاجرت

ایران به دلیل موقعیت سیاسی، جمعیتی و اقتصادی، کشور مبدأ، ترانزیت و مقصد مهاجران است. همچنین، این کشور یکی از بزرگ‌ترین کشورهای میزبان پناهندگان در جهان است.

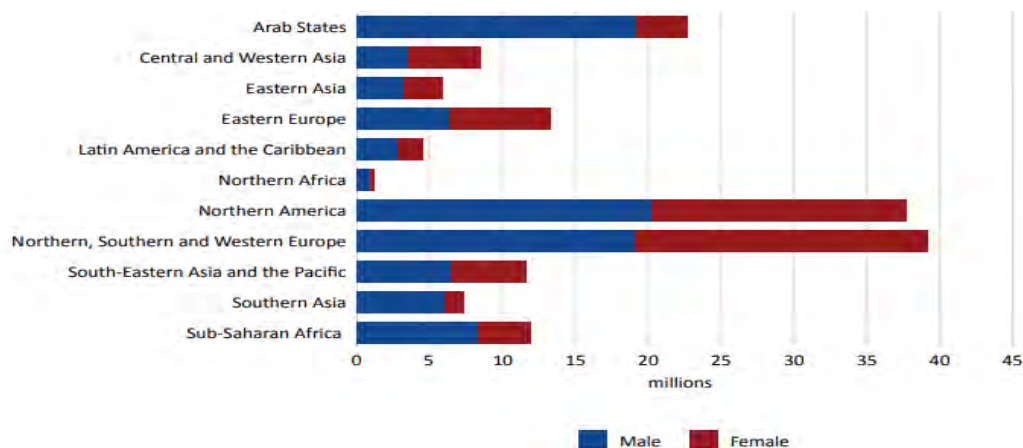

شکل ۱۳- ساختار سنی مهاجران (www.statista.com)

کشورهای عربی یکی از مقاصد اصلی برای کارگران مهاجر است. کارگران در این منطقه می‌توانند بر بخش‌های کلیدی تسلط داشته باشند. برای مثال، در کشورهای خلیج فارس، بیش از ۹۵ درصد نیروی کار برای ساخت‌وساز و کار خانگی از کارگران مهاجر تشکیل شده است. این موضوع باعث شده است تا از سال ۲۰۱۷ تا ۲۰۲۱، با توجه به تقاضایی زیاد که برای کارگران مهاجر (به ویژه کارگران مهاجر مرد) وجود داشته است، تعداد کارگران در کشورهای عربی بیش از ۵ درصد افزایش پیدا کند که بسیاری از آن‌ها نیز عمدتاً در بخش ساخت‌وساز مشغول به کار هستند.

همان‌طور که از داده‌ها مشخص است، جمعیت کارگران مهاجر بین‌المللی در حال حاضر از نظر جنسی دارای تفاوت است؛ به طوری که تعداد کارگران مهاجر مرد در سراسر جهان بسیار بیشتر از کارگران مهاجر زن است.

از نظر جغرافیایی و همان‌طور که در شکل ۱۴ مشاهده می‌شود، ۹۹/۶ میلیون یا تقریباً ۶۱ درصد از کل کارگران مهاجر در آمریکای شمالی و جنوبی، اروپای غربی و همچنین، کشورهای حوزه خلیج فارس ساکن هستند. عدم تعادل جنسیتی جالب توجه کارگران مهاجر در دو منطقه وجود دارد: جنوب آسیا (۶ میلیون مرد در مقایسه با ۱/۳ میلیون زن) و کشورهای عربی (۱۹/۱ میلیون مرد در مقایسه با ۳/۶ میلیون زن). منطقه

شکل ۱۴- توزیع جغرافیایی کارگران مهاجر بر اساس جنسیت (www.data.worldbank.org)

آسیب‌های رشد جمعیت و شهرنشینی در ایران

مباحث مربوط به جمعیت همواره از موضوع‌های مهم و جالب توجه در برنامه‌ریزی‌های کلان در سطح جهان بوده‌اند؛ به همین دلیل، بررسی تطبیقی این مباحث می‌تواند دریچه‌ای به سوی تقویت و بهبود چارچوب‌ها متناسب با ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی و نوع برنامه‌ریزی‌های حاکم باشد. بررسی این مباحث نشان داد، در دهه‌های گذشته، جمعیت کشور از نظر تعداد و نسبت جمعیت متحمل تغییر و تحولات بسیار شده است؛ به طوری که در چند دهه گذشته (تا سال ۱۳۸۵)، جمعیت کشور روند افزایشی داشته و در کنار آن نیز، روز به روز بر تعداد جمعیت شهری افزوده شده است. از سال ۱۳۸۵، این روند به گونه‌ای دیگر تغییر و تحول یافته است؛ به طوری که رشد کلی جمعیت کشور از این سال سیر نزولی یافت؛ ولی نسبت جمعیت شهری به روستایی همچنان در حال افزایش بود و در کنار آن، موضوعی مهم‌تر نمایان شد؛ اینکه روند تمرکز جمعیت در اطراف شهرهای بزرگ و مادرشهرهای کشور فزونی یافت و این امر باعث افزایش نسبت جمعیت در پیرامون این مادرشهرها و حرکت به سمت تمرکز بیشتر و ایجاد مناطق کلان‌شهری با یکپارچگی شهر مادر و سکونتگاه‌های اطراف شد که نتیجه آن عدم تعادل نظام سکونتگاهی کشور بوده است. همچنین، نتایج بررسی نشان داد نرخ مولید و به دنبال آن نرخ رشد جمعیت در سال‌های گذشته کاهش یافته است که نتیجه آن کاهش جمعیت جوان و حرکت به سمت سالخوردگی جمعیت بوده است. نتایج به‌دست‌آمده نشان داد کشور ایران در این زمینه نیز با متوسط جهانی و حتی در مقایسه با کشورهای خاورمیانه فاصله‌ای زیاد دارد که نشان‌دهنده اهمیت مباحث

جمعیتی در برنامه‌ریزی‌های کلان کشوری در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و محیطی به عنوان رکنی مهم و حیاتی برای دستیابی به توسعه‌ای پایدار و متعادل است؛ زیرا رشد بهینه و برنامه‌ریزی‌شده جمعیت می‌تواند محرکی برای توسعه پایدار قلمداد شود؛ اما باید در نظر گرفت رشد جمعیت زمانی که بدون برنامه‌ریزی و توجه به ویژگی‌ها و توان موجود باشد، نه فقط محرک توسعه نیست، بلکه مانعی بزرگ بر سر راه آن نیز خواهد بود. در کشور ایران، همان‌طور که اشاره شد، مقایسه مقطع‌های جمعیتی نشان‌دهنده روند نزولی جمعیت در دهه‌های گذشته (به ویژه بعد از دهه ۶۵-۱۳۵۵) در پهنه سرزمینی کشور و در کنار آن، تجمع زیاد جمعیت (تراکم نسبی آن) در کلان‌شهرهای کشور و ایجاد مناطق کلان‌شهری بوده است. در یک سو، روند نزولی رشد جمعیت کشور را به سمت بحران جوانی جمعیت سوق داده است که با کاهش تدریجی جمعیت جوان و به خطر افتادن نیروی کار کشور، مانعی بر سر راه اشتغال پایدار خواهد بود و در سوی دیگر، تجمع آن در نقاط جمعیتی مشخص زمینه بحران‌های اجتماعی و اقتصادی و به خطر افتادن محیط‌زیست، ایجاد بحران در حوزه بهداشت، تغذیه، آموزش و مسکن مناسب (به عنوان چهار رکن اساسی حرکت به سمت توسعه پایدار) را فراهم آورده است که با مفهوم توسعه پایدار جمعیت فاصله‌ای زیاد دارد؛ به طوری که تراکم فزاینده جمعیت در کنار کاهش درآمد سرانه، افزایش فقر و کاهش کیفیت زندگی، بخشی جالب توجه از منابع ملی و سرزمینی را به‌جای آنکه در فعالیت‌های تولیدی هزینه و صرف اقتصاد پایدار شوند، به سمت تقاضاها و نیازهای مصرفی جمعیت در حال رشد سوق می‌دهد که مانعی بزرگ بر سر راه

اهمیتی به‌سزا برخوردار است؛ به این ترتیب که آهنگ رشد جمعیت اگر متعادل باشد، یک فرصت است و در صورتی که غیر متعادل باشد، یک تهدید محسوب می‌شود. مطالعه‌ها نشان داد رشد جمعیت کشور طی دوره‌های سرشماری یکسان نبوده است؛ به این ترتیب که رشد جمعیت کشور تا شروع انقلاب اسلامی روندی کاهنده داشته است و پس از انقلاب اسلامی افزایش یافته است؛ اما کاهش رشد جمعیت و تغییر ساختار سنی جمعیت در سال‌های گذشته شرایطی را برای تغییر سیاست‌های جمعیتی فراهم کرد و خوشبختانه، کشور ایران در این مسیر حرکت کرده است؛ با این حال، هنوز گزارشی جامع از وضعیت جمعیت و درکی درست از شرایط کنونی و عوامل تأثیرگذار بر آن وجود ندارد. در سال‌های گذشته، بیش از هر چیز به کاهش شدید باروری و دست‌یابی به باروری پایین‌تر از حد جانشینی، دسترسی به رشد منفی جمعیت در آینده نزدیک و سال‌خوردگی پرشتاب و همه‌گیر جمعیت اشاره شده است و یکی از راه‌حل‌های اساسی آن تشویق به افزایش جمعیت و حذف برنامه‌های تنظیم خانواده در نظر گرفته شده است.

مقایسه میزان شهرنشینی کشور در شصت سال گذشته روندی افزایشی را نشان می‌دهد؛ به این ترتیب که این میزان از ۳۱/۴ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۷۴ درصد در سال ۱۳۹۵ افزایش یافته است. البته، بیان این نکته نیز لازم است که هرچند افزایش نسبت شهرنشینی از جمله شاخص‌های توسعه محسوب می‌شود، در ایران افزایش جمعیت شهری عمدتاً در چند کلان‌شهر بزرگ و از جمله شهر تهران اتفاق افتاده است. همچنین، انتظار می‌رود این روند در سال‌های آتی نیز ادامه یابد و بر تراکم جمعیت کلان‌شهرها افزوده شود؛ به این ترتیب، رشد نامتوازن جمعیت و تراکم آن‌ها در تهران و چند کلان‌شهر دیگر یکی از مشکلات بزرگی است که در آینده نیز ادامه خواهد داشت.

پیشنهادها

پیشنهاد می‌شود تمام برنامه‌ریزی‌های کلان کشور با هدف جلوگیری از رشد نامتوازن شهرها به ویژه شهر تهران ارائه شوند.

سیاست‌های افزایشی جمعیت در آینده به افزایش جمعیت سالمند و نیز افزایش جمعیت کودک و نوجوان منجر می‌شوند و در نتیجه، بار تکفل دوجندان خواهد شد. به عبارتی، فشار

بهبود چارچوب برنامه‌ریزی تمرکزگرا، غیراقتصادی و غیرمولد امروز در کشور خواهد بود. در نتیجه این اتفاق، نه فقط مشکلات جمعیتی تقلیل نمی‌یابد و حل نخواهند شد، بلکه خود مانعی بزرگ برای دست‌یابی به توسعه پایدار خواهند بود. بنابراین، در تکمیل و تحلیل یافته‌های پژوهش، با بررسی تطبیقی که انجام شد، مشخص شد روند جمعیت شهری ایران (به ویژه در ۴ دهه گذشته) با متوسط جهانی بسیار متفاوت است (در سال ۲۰۲۰ میلادی، در سطح جهان نسبت شهرنشینی برابر ۵۶/۲ درصد برآورد شده است؛ در حالی که طبق آخرین آمار در دسترس، میزان جمعیت شهرنشین ایران در سال ۱۳۹۵ برابر ۷۴ درصد بوده است). این تغییر و تحولات جمعیتی بر روند برنامه‌ریزی‌های داخلی بسیار تأثیرگذار بوده‌اند و با اصول توسعه پایدار (توسعه‌ای که ضمن بهره‌برداری از منابع اقتصادی، انسانی، منابع محیطی، محیط‌زیست، خواهان حفظ این منابع نیز است) بسیار فاصله دارند. همچنین، نکته دیگر این است که تحولات جمعیتی تا سال ۱۳۸۵ و بعد از آن متفاوت بوده‌اند که تحلیل هر کدام بر وضعیت اقتصادی و البته توسعه پایدار متفاوت خواهد بود. نتایج نشان داد تا سال ۱۳۸۵، جمعیت (با غلبه جمعیت شهری) در حال رشد بود که نشان‌دهنده حفظ و افزایش میزان زاد و ولد، نرخ رشد، حفظ جوانی جمعیت و غیره است. رشد جمعیت اگرچه در ظاهر ممکن است به تعداد بیشتر نیروی کار و افزایش تعداد نیروی انسانی منجر شود، در صورت نبود برنامه‌ریزی مطلوب، نه فقط این منفعت اقتصادی را رقم نخواهد زد، بلکه موجب افزایش روزافزون نیازهای اقتصادی، اجتماعی، بهداشتی، بیکاری و معضلات دیگر نیز خواهد شد؛ موضوعی که با رشد جمعیت کشور تا این دوره ارتباطی تنگاتنگ داشته و بر آن تأثیرگذار بوده است؛ به طوری که در سال‌های گذشته، رشد اقتصادی کم زمینه کاهش درآمد سرانه، تولید ناخالص ملی و به دنبال آن، فشار بیشتر بر منابع به منظور برطرف کردن نیازهای موجود و افزایش بیکاری را فراهم آورده که با توسعه پایدار منافات داشته است. بعد از سال ۱۳۸۵، این تغییرات و اثرات آن به گونه‌ای دیگر بودند؛ در این سال، رشد جمعیت نزولی شد که همان‌طور که اشاره شد، اثرات جمعیتی آن مانعی بر سر راه توسعه پایدار در کشور بوده است.

نتیجه‌گیری

در مطالعه‌های جمعیت‌شناسی، آهنگ رشد جمعیت از

<https://www.sid.ir/paper/116156/fa>

اولادقباد، فریده، پژهان، علی، و کاشانی، مجید (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی سیاست‌گذاری جمعیت‌شناختی شاخص‌های آموزشی در نظام آموزش و پرورش ایران و سنگاپور. *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۴(۲): ۱۴.

<https://doi.org/10.30510/psi.2021.294233.1970>

پژوهشکده آمار (۱۴۰۰). *دانشنامه جمعیت‌شناسی*. تهران. <https://src.ac.ir/Publishers/agentType/View/PropertyID/11>

پورامرابی، سمیرا، اکبری، محمدرضا، و صابری، امیر (۱۳۹۴). جایگاه فضاهای سبز شهری در گذران اوقات فراغت و گردشگری شهروندان. *فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری*، ۱۰(۳۱): ۷۱-۸۹.

<https://doi.org/20.1001.1.23223294.1394.10.31.4.5>

تقوایی، مسعود، صفراآبادی، اعظم (۱۳۹۰). نقش مدیریت شهری در دستیابی به توسعه پایدار گردشگری شهری (مطالعه موردی: شهر کرمانشاه). *مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*، ۱۰(۴): ۵۲-۳۵.

https://jargs.hsu.ac.ir/article_161278.html

تقی‌زاده، وحید، حکم‌آبادی، منیره، و افزاره، محمد (۱۳۹۲). تأثیر رشد جمعیت بر توسعه اقتصادی در کشورهای در حال توسعه. [پایان‌نامه کارشناسی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مؤسسه آموزش عالی غیردولتی و غیرانتفاعی علامه محدث، دانشکده علوم اداری و اقتصاد].

<https://elmnet.ir/doc/10382947-13138>

جهانگیرزاده، جواد، موسوی، میرنجف، رسولی، محمد، و سعیدپور، شراره (۱۴۰۰). آسیب‌شناسی تحولات جمعیتی با ترکیب دو مدل ارزیابی آسیب (FMEA-IPA) (مورد مطالعه: استان آذربایجان غربی). *مطالعات جغرافیایی مناطق کوهستانی*، ۲(۴): ۳۶-۲۱.

<https://doi.org/10.52547/gasma.2.4.21>

زیاری، کرامت‌الله (۱۳۸۰). توسعه پایدار و مسئولیت برنامه‌ریزان شهری در قرن بیست و یکم. *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی (تهران)*، ۴۸(۱۶۰).

https://jflh.ut.ac.ir/article_13542.html

زیاری، کرامت‌اله، و همقدم، نوشا (۱۴۰۰). واکاوی سطح پایداری در تئوری توسعه و برنامه‌ریزی محلات (مورد مطالعه: محلات منطقه ۳ شهر گرگان). *نشریه علمی جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری*، ۲۵(۷۶): ۱۵۸-۱۴۱.

<https://doi.org/10.22034/gp.2021.41057.2669>

مشفق، محمود (۱۳۹۶). *مطالعه تطبیقی تجربیات سیاستی*

اقتصادی بر دوش تعدادی محدود از جمعیت خواهد افتاد. از یک سو، این جمعیت باید به جمعیت کودک و نوجوان رسیدگی کند و از سوی دیگر، باید در پی تهیه امکانات و فراهم آوردن هزینه‌های نگهداری جمعیت سالمند و سال‌خورده باشد.

ارزشمند کردن نیروی انسانی در بحث جمعیت نیز به روش‌های زیر محقق خواهد شد:

- توجه به ظرفیت بالقوه جمعیت جوان و تواناسازی آنان در زمینه‌های مختلف
- ایجاد بسترهای اجتماعی و زیرساخت‌های اقتصادی مناسب با استفاده از منابع موجود
- افزایش توان علمی و تخصصی کشور و جذب متخصصان و اندیشمندان در حوزه‌های مختلف علمی

در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، رفاهی و سیاسی، توجه به بعد کیفی جمعیت از اهمیتی ویژه برخوردار است؛ از این رو، پیشنهاد می‌شود برنامه‌ریزان به بعد کیفی جمعیت بیش از بعد کمی آن توجه کنند. بدیهی است، فراهم آوردن زیرساخت‌های اجتماعی، اقتصادی، رفاهی، بهداشتی، زیستی و فرهنگی لازم برای داشتن جمعیتی بیش از جمعیت موجود در کشور ضروری و حیاتی به نظر می‌رسد.

در برنامه‌ریزی دولت، ویژگی‌های جمعیتی ایران باید به صورت همه‌جانبه مورد توجه قرار گیرند. به عبارتی، حدود ۷۰ درصد از جمعیت کشور در سنین فعالیت اقتصادی (۱۵-۶۴ سال) قرار دارند؛ موهبتی جمعیتی (فرصت طلایی، پنجره جمعیتی فرصت‌ها) که از رهگذر کاهش سطح باروری به دست آمده است. اینکه تا چه اندازه از این فرصت استفاده شده است و خواهد شد به برنامه‌ریزی و مدیریت این کار مربوط می‌شود. کشورهای چین و ژاپن طی سه دهه گذشته از چنین شرایطی برخوردار بوده‌اند و با بهره‌گیری از چنین فرصتی، در حال حاضر به عنوان قطب‌های بزرگ اقتصادی دنیا مطرح هستند. در حال حاضر، شرایط جمعیتی کشور برای افزایش رشد اقتصادی و گام برداشتن در مسیر توسعه کاملاً مهیا است.

منابع

استعلاجی، علیرضا، و حسین‌زاده، نعمت (۱۳۹۲). چالش‌های پدیده جهانی شدن در کشورهای در حال توسعه با تأکید بر ایران. *فصلنامه جغرافیایی سرزمین*، ۱۰(۳۸): ۵۲-۳۱.

- <https://doi.org/10.22059/jurbangeo.2016.60641>
Bagheri, B., & Soltani, A. (2023). The spatio-temporal dynamics of urban growth and population in metropolitan regions of Iran. *Habitat International*, 136.
- <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2023.102797>
Gu, X., Chen, P., & Fan, C. (2023). Socio-demographic inequalities in the impacts of extreme temperatures on population mobility. *Journal of transport geography*, 114. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2023.103755>
- Lewis, D., & Mioch, J. (2005). Urban Vulnerability and Good Governance. *Journal of Contingencies & Crisis Management*, 13(2)/ <https://doi.org/10.1111/j.14685973.2005.00456.x>
- Mohammady, S., Delavar, M. R., & Pijanowski, B. C. (2013). Urban growth modeling using ANFIS algorithm: a case study for Sanandaj city, Iran. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, 40, 493-498. <https://doi.org/10.5194/isprsarchives-XL-1-W3-493-2013>
- Mondal, S., Chaipitakporn, C., Kumar, V., Wangler, B., Gurajala, S., Dhaniyala, S., & Sur, S. (2022). COVID-19 in New York state: Effects of demographics and air quality on infection and fatality. *Science of The Total Environment*, 807. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.150536>
- O'Neill, A. (2019, June). Statista. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/1038906/crude-birth-rate-world-continent-1950-2020/>
- O'Sullivan, J. N. (2022). Demographic delusions: World population growth is exceeding most projections and jeopardising scenarios for sustainable futures. *World*, 4(3), 545-568. <https://doi.org/10.3390/world4030034>
- Pilehvar, A. A. (2021). Spatial-geographical analysis of urbanization in Iran. *Humanities and Social Sciences Communications*, 8(1), 1-12. <https://doi.org/10.1057/s41599-021-00741-w>
- UN-HABITAT (2003). *global report on human settlement*. Oxford University Press. <https://unhabitat.org/sites/default/files/download-manager-2013-06/265759/world-population-by-age-and-region.pdf>
- www.statista.com/statistics/265759/world-population-by-age-and-region
- www.data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL
- کشورهای منتخب آسیایی در زمینه توزیع متوازن جمعیت شهری. *فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای*، ۲ (۳)، ۲۹-۱.
- <https://doi.org/10.22054/urdp.2018.25598.1077>
فولادی، محمد (۱۳۹۲). بازکاوی و نقد نظریه‌ها و سیاست‌های جمعیتی با تأکید بر سیاست جمعیتی اخیر ایران. *معرفت فرهنگی و اجتماعی*، ۴ (۲)، ۱۷۲-۱۴۵.
- <https://www.noormags.ir/view/ar/articlepage/1009415/text>
قدیری معصوم، مجتبی، باغیانی، حمیدرضا، و قدیری معصوم، مطهره (۱۳۹۲). تحرکات جمعیت در نواحی جغرافیایی ایران و پیامدهای آن. *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۴۵ (۴)، ۵۷-۷۴. <https://doi.org/10.22059/jhgr.2013.36136>
- محمودی، وحید (۱۳۹۱). *توسعه اقتصادی*. دانشگاه تهران، انتشارات نگاه دانش، چاپ ایران.
- <https://www.gisoom.com/book>
مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). *سرشماری عمومی نفوس و مسکن*. <https://amar.org.ir/population-and-housing-census>
- منصوریان، فاطمه، خزایی، سعید، شریعت‌پناهی، سید پیمان، و مشفق، محمود (۱۳۹۴). عوامل اثرگذار بر افزایش جمعیت کلان‌شهرها از دیدگاه متخصصان (مورد مطالعه: شهر تهران). *مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۸ (۱)، ۴۴-۲۱. <https://doi.org/10.7508/isih.2016.29.002>
- میدری، احمد (۱۳۸۳). *تغییر در سیاست‌های بانک جهانی و پیدایش نظریه حکمرانی خوب*. *دوفصلنامه علمی مطالعات سیاست‌های اقتصادی*، ۱۰ (۴۲)، ۹۳-۱۱۸. https://economic.mofidu.ac.ir/article_47909.html
- میمندی، علی، محبی، مهیار، و کوششی، مجید (۱۴۰۱). رشد جمعیت، تغییر ساختار سنی و پیامدهای اقتصادی آن در ایران: تجزیه و تحلیل سهم گروه‌های سنی. *نشریه‌نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۷ (۳۴)، ۳۴۶-۳۰۹. <https://doi.org/10.22034/jpai.2023.563001.1253>
- نصرالهی وسطی، لیلان، و آقایی هیر، توکل (۱۳۹۶). تحلیل دینامیکی جمعیت و پیامدهای اقتصادی آن با استفاده از رویکرد سیستمی. *فصلنامه توسعه اجتماعی*، ۱۱ (۳)، ۱۹۴-۱۶۷. <https://doi.org/10.22055/qjsd.2017.12828>
- یغفوری، حسین، اسکندری ثانی، محمد، و ارشد، حامد (۱۳۹۵). تحلیل جایگاه حکمروایی شایسته شهری و برنامه‌ریزی راهبردی آن (مطالعه موردی: شهر بیرجند). *پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری*، ۴ (۳)، ۴۲۹-۴۱۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی